

**ՎԱՆՔԱՍԱՐԻ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐԱԿԻՑ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ԲՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

**Կարինե Բալայան, կ. գ. թ., ԱրՊՀ
Հենրիկ Գրիգորյան, ԱրՊՀ**

***Բանալի բառեր:** Վանքասար, Տիգրանակերտ, Հովվասար, կիսաանապատներ, տափաստաններ, ֆրիգանա, ջրաճահճային բուսականություն, բնական լանդշաֆտներ, արգելոց, պեղումներ:*

Խաչենագետի իջվածքը յուրահատուկ բնապատմական միջավայր է, որտեղ գեղեցիկ բնական լանդշաֆտները պահպանում են պատմամշակութային դարաշրջանների հարուստ մշակութային ժառանգությունը:

Մարտակերտից Ստեփանակերտ գնացող ճանապարհի աջ կողմում, կրաքարից կազմված մի սապատավոր լեռնաբազուկ ձգվում է հյուսիսից դեպի հարավ: Տարին բոլոր նրա լանջերը պատած են լինում չոր կիսաանապատների բնորոշ բուսականությամբ: Պատճառն այն է, որ այս վայրերում մթնոլորտային տեղումներ քիչ են լինում, և եղած անձրևաջրերն էլ անմիջապես ներծծվում են կրաքարային ապարների մեջ: Լեռնաշղթան անհիշելի ժամանակներից կոչվում է Վանքասար: Այն մի տեսակ բնական պատնեշի դեր է խաղում տափաստանային և լեռնային Ղարաբաղի միջև¹:

Վանքասարը կրաքարե հսկայական եռանկյունատեսք մի լեռ է, որի գագաթին գտնվում է 7-րդ դարում կառուցված կենտրոնագմբեթ եկեղեցին, ստորոտներից մեկում՝ Տիգրանակերտը, իսկ հակառակ եզրին՝ վաղքրիստոնեական ժայռափոր համալիրն ու ջրանցքը: Լեռան վրա գտնվող բոլոր հուշարձանները կառուցվել են լեռան հանքերից հանած կրաքարով, որի հետևանքով Տիգրանակերտը եղել է սպիտակ քաղաք²:

Տիգրանակերտը հանդիսանում է հայ ժողովրդի պատմության կարևոր պատմական վայրերից մեկը. այն զբաղեցնում է բավականին ընդարձակ

¹ Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985,

էջ 78:

² <http://www.tigranakert.am/environment>

տարածք՝ գտնվում է Խաչեն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Վանքասարի արևելյան մասում:

Տիգրանակերտը սփռված է Վանքասարի լեռնաշղթայի արևելյան լեռնալանջերին ու նախալեռնային հարթավայրի տարածքում: Վանքասարի լեռնաշղթայի բարձրադիր գագաթային մասում է գտնվում Հովվասարը՝ 681 մ բարձրությամբ: Այն իշխող բարձր դիրք է գրավում շրջակա տարածքի վրա: Այստեղից դեպի արևմուտք ձգվում է Խաչենի ընդարձակ հովիտը՝ Օխնաղբյուր և Հավքախաղաց լեռնաշղթաների միջև:

Նկ. 1. Վանքասար

Հայաստանի հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը 2005թ. հայտնաբերել է Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծի (95-55 թթ. մ.թ.ա.) կողմից Արցախում հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը և 2006-2016թթ. հնագիտական պեղումներ է կատարել նրա տարածքում: Այն Տիգրանի անունը կրող միակ բնակավայրն է, որի տեղը ճշգրտորեն պարզված է, և որը ենթարկվում է հնագիտական հետազոտության: Պեղումների արդյունքում բացվել են քաղաքի Միջնաբերդի պարիսպների մի հատվածը, Ամրացված թաղամասի պարիսպների ժայռափոր հիմքերը, նույն թաղամասի դարավանդներից մեկի հենապատը, Կենտրոնական թաղամասի բազիլիկ եկեղեցին: Հետախուզական պեղումներ են կատարվել նաև Ամրացված թաղամասի ու Կենտրոնական թաղամասի մի քանի հատվածներում, վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտում: Հետազոտվել են նաև քաղաքի մերձակայքում գտնվող պաշտամունքային-քարայրային

համալիրը, նրա ստորոտով անցնող ժայռափոր ջրանցքը, Խաչենագետի ձախ ափին գտնվող վաղմիջնադարյան ամրոցը¹:

Ապագա քաղաքի վայրի ընտրությանը մեծապես նպաստել է աղբյուրների մոտիկությունը, ինչի շնորհիվ հեշտությամբ լուծվել է քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրը: Քաղաքի արևելքում և հարավում տարածվում են գյուղատնտեսական բերրի հողատարածքները, որոնց ոռոգումը ապահովվել է Խաչենագետից եկող ջրանցքով: Ամրակայված թաղամասը գտնվում էր Վանքասար լեռան ստորոտում՝ աղբյուրներից բարձր: Քաղաքն ամբողջությամբ կառուցվել է տեղի սպիտակ կրաքարից: Շնորհիվ արհեստական կառուցված սանդղափուլերի՝ Տիգրանակերտը ձգվել է լեռան լանջերով ընդհուպ մինչև դրա ստորոտը, շրջապատված է եղել հզոր ամրոցային պատերով և ունեցել է ժայռափոր անցուղիներ: Դա եղել է փառահեղ սպիտակ քաղաք՝ ամբողջությամբ թաղված կանաչ այգիների մեջ: Այն գոյություն է ունեցել մինչև 14-րդ դարը: Վանքասարի վանքի պատերին կան հայկական գրություններ, իսկ ժամանակին այստեղ եղել են նաև խաչքարեր²:

Խաչենի հովտում առկա են վերաբնակեցված մի շարք բնակավայրեր՝ Նոր Մարաղա, Նոր Այգեստան, Արմենակավան, Նոր Սեյսուլան, Հովտաշեն, Նոր Ղազանչի, իսկ հովտի կենտրոնում իր գեղեցկությամբ առանձնանում է Խաչենի ջրամբարը:

Սարդարաշեն գյուղից դեպի հարավ-արևելք ձգվում է Շիկաքարի լեռնաճյուղը, իսկ Հավթախաղաց լեռնաշղթայի արևելյան շարունակությունը հանդիսացող Քարազլուխ լեռնաբազուկը, որը հանդես է գալիս սարավանդի տեսքով, լավ դիտվում է Հովվասարի բարձունքից:

Տիգրանակերտից դեպի արևելք տարածվում են Կուր-Արաքսյան հարթավայրի շարունակությունը հանդիսացող Արցախի և Միլի տափաստանները / 200 - 300 մ բարձրությունների վրա/:

Երկրաբանական տեսակետից Վանքասարի լեռնաշղթան կազմված է յուրայի և կավճի հասակի / 130 - 145 մլն տարի առաջ/ նստվածքային, հրաբխածին - նստվածքային ապարներից: Այստեղ տարածված են կրաքարեր, ավազաքարեր, կոնգլոմերատներ, մերգելներ, տուֆոբրեկչիաներ և այլն: Ապարաշերտերն ունեն

¹ Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ. Մաֆարյան Վ. . Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները 2005 - 2009 //«Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ»/ ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր գրասաշրջության վարչություն, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 25;

² Պետրոսյան Հ., Խաչատրյան Ժ., Փիլիպոսյան Ա., Մաֆարյան Վ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները - Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը, Երևան, 2006, էջ 361-365:

30 – 40° թեքություն, դա վկայում է, որ լեռնաշղթայի արևմտյան լանջին գուգահեռ անցնում է խզվածքային գոտի: Այստեղ մեծ տարածում ունեն էրոզիոն – տեղադրումային ռելիեֆի ձևերը, այլուփիալ – պրոյուվիալ նստվածքային կուտակումները: Տիգրանակերտի տարածքում բավականին մեծ տարածում ունեն կարստային ռելիեֆի ձևերը՝ կարստային անձավները:

Վանքասարի հարավային ստորոտում, ուր լեռնաշղթան ձուլվում է հարթությանը, կրաքարային ժայռի տակից դուրս է ժայթքում հորդ աղբյուր՝ Շահրուլաղը. դա ոչ թե սովորական աղբյուր է, այլ մի գետակ. ամենայն հավանականությամբ Խաչեն գետի ջրերը վերին և միջին հոսանքների շրջանում ներ են ծծվում ու լեռան տակով անցնելով հրաբխածին, նստվածքային ծակոտկեն ապարների միջով աղբյուրի ձևով դուրս են գալիս: Այս կենարար ջուրը առաջին և հիմնական պայմանն է հանդիսացել, որ այստեղ դարեր շարունակ եղել է բնակավայր: Դրա անառարկելի ապացույցը հուշարձաններն են, որոնք ունեն տարբեր հասակ և տարածված են Տիգրանակերտում ու հարակից տարածքներում:

Հովվասարի բարձունքից բավականին գեղեցիկ տեսարան է ձգվում Խաչենի ջրամբարի ու հովտի երկայնքով, վերաբնակեցված գյուղերն աչքի են ընկնում իրենց բերքատու այգիներով, վարելահողերով ու արոտավայրերով:

Ուսումնասիրված տարածքներին բնորոշ են կիսաանապատային, չոր տափաստանային և ջրային լանդշաֆտները: Հողերը հիմնականում մոխրահողեր են, տեղումների տարեկան միջին քանակը կազմում է 250-300մմ, միջին տարեկան ջերմաստիճանը + 12 –ից +14 °C¹:

Նշված տարածքներում տիրապետում են կիսաանապատային և լեռնաչորասեր բուսականության տարրերը, որոնք երբեմն առաջացնում են ինքնուրույն բուսական համակեցություններ: Կիսաանապատային բուսական համակեցություններում զգալի են էֆեմեր ճիւղ առաջացնող դաշտավուրկազգիները (անապատասեզ, ցորնուկ, այծակն, դաշտավուրկ, փետրախոտ և այլն):

Ուսումնասիրված տարածքներում առավել տարածված են հետևյալ բուսատեսակները. Կապար փշոտ - *Capparis spinosa*, Մատուտակ մերկ – *Glycyrrhiza glabra* L., Ուղտափուշ սովորական - *Alhagi pseudalhagi* (M. Bieb.), Կաթնափուշ բժավոր, Մարեմփուշ, դղան - *Silybum marianum* L., Օշինդր բուրավետ - *Artemisia fragrans*, Կատաղի վարունգ, իշավարունգ - *Ecballium*

¹ Մնացականյան Բ., Առաքելյան Յու., Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ու հարակից տարածքների ջրագրությունը և ջրային հաշվեկշիռը, Երևան, 2005, էջ 21:

elaterium, Սպանդ սովորական - *Peganum harmala* և այլ տեսակներ¹:

Նկ. 2. ՈՒՂՈՒՄԱՎՈՂ սովորական

Նկ. 3. Կապար փշոտ

Կիսաանապատային, լեռնաչորասեր, տափաստանային և ջրաճահճային բուսականության տարրերն ունեն ժողովրդատնտեսական մեծ նշանակություն. դրանք սննդային, կերային, մեղրատու, դեղատու և գեղազարդային բույսեր են: Գեղազարդային բուսատեսակներից են Շտերնբերգիա Ֆիշերի, հիրիկ ցանցավոր և այլն, իսկ դեղաբույսերից լայնորեն կիրառվում են ժողովրդական բժշկության մեջ հետևյալ տեսակները՝ ջղախոտ, հազարատերևուկ, սպանդ, օշինդր, մատուտակ, կապար, կատաղի վարունգ և այլն: Եթերայտղատու բուսատեսակներից նշված տարածքներում հանդիպում են խնկածաղիկ, լերդախոտ և այլն:

Ուսումնասիրված տարածքներում բուսաաշխարհագրական տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ժայռոտ և քարքարոտ լեռնալանջերին տարածված լեռնաչորասեր բուսականությունը՝ ֆրիզանան: Տիրապետող կենսաձևերը փշոտ, թավոտ, մանրատերև, բարձիկանման բազմամյա խոտաբույսեր են, թփեր և կիսաթփեր: Նշված բուսականության կազմում առկա են հազվագյուտ, ռելիկտային՝ մնացորդային տեսակներ. վայրի տանձենի / ուռատերև /, խնկենի, էֆեդրա, նոնենի, թզենի, ցաքի և այլն: Ընդ որում հարկ է նշել, որ Վանքասարի եկեղեցու շրջակայքում աճող խնկենին վնասված է գալլերով, որոնք համարվում են բուսական ուռուցքներ՝ առաջացած միջատների ազդեցության հետևանքով:

Հսկայական պատմամշակութային ժառանգության պահպանման նպատակով՝ ԼՂՀ կառավարության 2008թ. դեկտեմբերի որոշմամբ հնագույն

¹ Բալայան Կ., Լեռնային Ղարաբաղի ֆլորան /անոթավոր բույսեր/, Երևան, 2014, էջ 20-21:

հայկական Տիգրանակերտ քաղաքի պեղումների վայրում ստեղծվեց «Տիգրանակերտ» պետական պատմամշակութային արգելոց (2136 հա տարածք):

Վանքասարն ու Տիգրանակերտն ունենալով հնագիտական և պատմամշակութային բացառիկ նշանակություն, շրջակա միջավայրի համար վեր են ածվել նաև բնական յուրահատուկ օազիսի, և կանաչապատման աշխատանքները, ծառատունկը միայն նպաստում են արգելոցի, որպես Արցախի բացառիկ զբոսաշրջավայրի զարգացմանը:

Տիգրանակերտը լինելով զբոսաշրջության կենտրոն ցանկալի է, որ ԼՂՀ դպրոցների, ԲՈՒՀ-երի կողմից միջոցներ ձեռնարկվեն, որպեսզի մեր աշակերտներն ու ուսանողները կազմակերպեն արշավներ նշված տարածքները և Հովվասարի բարձունքից դիտեն Խաչենի հովտի, հարակից տարածքների բնական, պատմական վայրերն ու հուշարձանները: Դա յուրահատուկ հնարավորություն է ծանոթանալու Արցախի Տիգրանակերտի, Վանքասարի և նրանց հարակից տարածքների պատմությանը, հնագիտական արժեքներին, լանդշաֆտներին, ինչպես նաև նպաստելու արգելոցի հետագա զարգացմանը:

Կիսաանապատային, տափաստանային, լեռնաչորասեր և ջրաճահճային բուսականության տիպերի, ինչպես նաև ԼՂՀ ֆլորայի ներկայացուցիչների պահպանության առումով առաջարկում ենք բացի «Տիգրանակերտ» արգելոցի տարածքից, ապահովել Վանքասարի և նրա հարակից տարածքների ֆլորայի գենոֆոնդի պահպանությունն ու վերարտադրությունը:

Ամփոփում

Հնդվածում ներկայացվում են Վանքասարի և նրա հարակից տարածքների ուսումնասիրությունների վերաբերյալ 2013 – 2016 թվականների ընթացքում մեր կողմից իրականացված գիտական հետազոտությունների արդյունքները: Չնայած ուսումնասիրված տարածքների բուսական ծածկոցի ոչ մեծ խտությանն ու տեսակային կազմի համեմատական աղքատությանը, աշխատանքում նշված տարածքների բուսականության մեջ կան գիտական մեծ արժեք ներկայացնող բուսատեսակներ: Նշված տեսակների պահպանության հարցը լուծելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել տվյալ բուսականության բաղադրիչ տարրերը, նրանց արդի վիճակը և հեռանկարները:

Природно-исторические особенности Ванкасар и прилегающих территорий

К.Балаян, Г. Григорян

Резюме

Ключевые слова: Ванкасар, Тигранакерт, Оввасар, полупустыни, степи, фригана, водно-болотная растительность, природный ландшафт, заповедник, раскопки.

В статье представлены результаты проведенных нами в 2013 – 2016гг. научных исследований по изучению Ванкасар и прилегающих территорий. Несмотря на небольшую плотность и сравнительную скудность видового состава растительного покрова изучаемых территорий, в нем существуют виды, имеющие большую научную ценность. Для решения вопроса защиты этих видов необходимо знать составные элементы данной растительности, их современное состояние и перспективы.

The Natural and Historical Features of Vankasar and the Adjacent Areas

K. Balayan, H. Grigoryan

Summary

Keywords: Vankasar, Tigranakert, Ovvasar, semideserts, steppes, phrygana, wetland vegetation, natural landscape, nature reserve, excavations.

In the given article the results of the scientific studies of Vankasar and its surrounding areas made in 2013-2016 are presented. Despite the low density and the relative paucity of the specific structure of a vegetable cover of the studied areas, there are the types of plants having great scientific value. For solving the issue of protection of these species of vegetation it is necessary to know the components of the vegetation, its current status and prospects.